

BİRLEŞİK FİİL KURULUŞUNDA A-I-U ÜNLÜLERİ

Yard.Doç.Dr. Nadir İLHAN

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip ve en çok konuşulan dünya dilleri arasında yer alan Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli dillerdendir. Bu özelliğiyle Türkçenin kelime yapımı ve çekiminde esas unsur sabit kalmak şartıyla ekler ile yardımcı unsurlar köke eklenmektedir.

Türk dilinin tarihî metinleri ile günümüz lehçeleri üzerine yapılan araştırmalarla Türkçenin tarihî ve çağdaş ses bilgisi ve şekil bilgisi konusunda pek çok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarla Türkçenin gramerinin pek çok problemi çözümlenmiştir. Yapılan çalışmalarda geçmişten günümüze Türkçenin grameri ve terimleri ile ilgili olarak ortaya konulan farklı görüş ve isimlendirmeler birleştirilerek farklılıklar ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır.

Günümüz gramer kitapları ile çeşitli tarihî metinler ve çağdaş lehçeler üzerine yapılan çalışmalarda birleşik fiillerin bir bölümünü **tasviri fiiller** (yeterlik-süreklilik-tezlik ve yakınlık)'in oluşturduğu görülmektedir. Ancak iki fiil arasında yer alan **a/e, ı/i, u/ü** gibi seslerin isimlendirilmesi ve işlevi konusunda tam bir fikir birliğinin olmadığı da görülmektedir.

Leyla Karahan, birinci unsuru fiil olan birleşik fiiller içerisinde değerlendirdiği bu tür birleşik fiillerle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir. “Bu tip birleşik fiillerde, birinci unsur yardımcı fiile **zarf-fiil ekleriyle** bağlanır. Asıl mânâsını kaybetmiş olan yardımcı fiil, birinci unsurun gösterdiği hareketin tarzını ifade eder.”¹

İsmet Cemiloğlu da fiil + yardımcı fiil kalıbıyla kurulan birleşik fiillerle ilgili olarak şunları söyler. “Böyle birleşik fiillerde, asıl fiil, yardımcı fiile **ünlü zarf-fiil ekleriyle** bağlanmaktadır. Asıl mânâsını kaybetmiş olan yardımcı fiil, birinci unsurun gösterdiği hareketin tarzını ifade etmektedir.”²

¹. Dr. Leylâ KARAHAN, **Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf Yusuf u Züleyhâ**, TDK Yay., Ankara 1994, s.114

². Dr. İsmet CEMİLOĞLU, **14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi**, TDK Yay., Ankara 1994, s.29.

Kemal Yavuz ve arkadaşları tarafından hazırlanan eserde birleşik fiillerin bu türü ile ilgili şu bilgilere rastlanılmaktadır. “Bunlar fiil + yardımcı fiil kuruluşlu bir yapıya sahiptir. Bil-, ver-, gel-, koy- vb fiilleri, fiille birleşik fiil yapan belli başlı yardımcı fiillerdir. Yalnız bu fiiller asıl fiile getirilirken başlarına **zarf-fiil eki** alırlar. Bunlar yaptıkları birleşik fiilde yabancı fiil görevi yanında çekim unsuru olarak görev alırlar.”³

Zeynep Korkmaz zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısından söz ederken şu bilgileri vermektedir :

“4.Ş. -a/-e, -u/-ü ve -ı/-i ünlüleri ile -°n ünsüzü, Türkçede birbirine paralel olarak aynı görevde zarf-fiil türetme ekleridir. Buna hemen her devirde örnek bulmak mümkündür. Ancak konuyu dağıtmamak için, örneklerimizi çoklukla Eski Türkçeden vermeyi yeterli buluyoruz:

a) Ünlüler ile : kul-u ‘yaparak’, kir-ü ‘gererek’, bar-u ‘vararak’, aç-u ‘açarak’, sür-e ‘sürerek’, kel-i ‘gelerek’ ...

b) -°n ile : ti-y-in ‘diyerek, diye’, iy-in ‘uyarak, izleyerek’, yak-ın ‘yaklaşarak’: yakın kıl-; bulma-y-ın ‘bulmayarak’ vb...”⁴

Yukarıdaki açıklamalar ve Eski Türkçe dönemine ait verilen örneklerle gösterildiği gibi **a / e, ı / i, u / ü** ünlü eklerinin zarf-fiil fonksiyonunda kullanıldığı gösterilmektedir. Ancak verilen örneklerde görüldüğü kadarıyla bir birleşik fiil yapısında kullanım söz konusu değildir. Bunlar günümüzde de ikileme biçimiyle bazen de tek başlarına kullanılarak zarf-fiil yapmaktadırlar.

Güle güle gözleri yaşla dolmuştu. Ali koşa koşa okula geldi.

Avcı avını baka baka kaçırdı. Göz göre göre yalan söyledi.

Suna dün okula nasıl gitti? -Yürüye yürüye.

Hoplaya zıplaya tepeleri aşan küçük tavşan avcının tuzağıyla burun buruna geldi

³. Prof.Dr. Kemal YAVUZ-Prof.Dr. Kazım YETİŞ-Prof.Dr. Necat BİRİNCİ, **Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri**, Bayrak Yay., İstanbul 1996, s.147.

⁴. Prof.Dr. Zeynep Korkmaz, “TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ -madan / -meden <-madın <-medin ZARF-FİİL (GERUNDİUM) EKİNİN YAPISI ÜZERİNE” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1. Cilt**, TDK Yay., Ankara 1995, s.155.

Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları adlı eserinde zarf-fiil eklerinden **a / e** zarf-fiil eki hakkında şu bilgiyi vermektedir : “-a / -e, -â (a~ı) : Örneklerde de görüldüğü gibi, bu ekle türetilen zarf-fiiller (ulaçlar) genellikle ikileme biçiminde kullanılmaktadır : bağarâ bağarâ (1/159), davıl çala çala 15/18).”⁵

Gülensoy’un açıklama ve örneklerinde de görüldüğü gibi bu ek ikileme biçimiyle zarf-fiil yapmakta, tek ünlüyle birleşik fiil kuruluşunda yer almamaktadır.

Turgut Günay da Rize İli Ağızları adlı çalışmasında “fiillere gelen yardımcı fiiller başlığı altında tasviri fiillerden bahsetmektedir. Bu fiillerin kuruluşlarından bahsederken sadece yeterlik fiilinde u- yardımcı fiilinin yeterlik anlatımını üzerine alan zarf-fiil ekiyle kurulduğunu dile getirmekte diğer birleşik fiillerdeki ünlüden söz etmemektedir.⁶

Mehmet Hengirmen birleşik fiillerden “yeterlik, tezlik ve sürerlik fiillerini” “ulaçlı birleşik eylemler”⁷ adıyla adlandırmaktadır.

Haydar Ediskun da birleşik fiilleri dört öbekten oluşmuş kabul eder ve bunların birinci öbeğinde yer alan fiilleri şöyle sıralar :

“Birinci öbek : İki yada daha çok fiilden oluşmuş bileşik fiiller :

- a) Yeterlik fiilleri b) Tezlik fiilleri c)Sürerlik fiilleri ç) Yaklaşma fiilleri
d) Beklenmezlik fiilleri e) Gereksime fiilleri f) Yapmacık fiilleri.”⁸

Tezlik fiilinin yapılışı ile ilgili “Tezlik fiilinin olumlusu, temel fiil ile **ivermek** (= tahrik etmek, çabuklaştırmak,koşturmak, acele ettirmek) tasvir fiilinden meydana gelir. Gel-iver-, al-ıver-, oku(y)-uver-...” gibi bir bilgi veren Ediskun bu fiillerden yeterlik, sürerlik ve yaklaşma fiillerinin yapılışı

⁵. Doç.Dr. Tuncer Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları** (İnceleme-Metinler-Sözlük), TDK Yay. Ankara 1988. s113.

⁶. Dr. Turgut Günay, **Rize İli Ağızları** (İnceleme-Metinler-Sözlük), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, s.180-181.

⁷. Mehmet Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yay., (3. basım) Ankara Eylül 1998, s.268.

⁸. Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, (3.basım) İstanbul 1988, s.228.

konusunda “temel fiile bugün için **istek eki diyebileceğimiz -e-** ekinden sonra bil-, / dur-, gel, git-, kal-, gör-, / yaz- tasvir fiil getirilerek yapılır.”⁹ demektedir.

M. Kaya Bilgegil de Türkçe Dilbilgisi adlı kitabında bu fiillerle ilgili olarak çeşitli bilgiler vermektedir. Bilgegil bu fiilleri yeterlik fiili, tezlik fiili, sürerlik fiili ve yaklaşma fiili olarak isimlendirmektedir.¹⁰

Bu tür birleşik fiillerin yapısı konusunda, eserde şu görüşler yer almaktadır. “Yeterlik fiili : Bunlar, öznenin eylemdeki gücünü ifade eden fiillerdir... Anlamı değiştirilecek fiilin **istek kipi** üçüncü tekil şahsından sonra “bil-” getirilmek suretiyle teşkil olunur : yazabilecek, uyuyabilmiş gibi. Tezlik fiili : Eylemin, sür’atle veya ânî olarak vukuunu ifade eden fiiller(dir.) Bunların teşkil yolu, anlamı değiştirilecek fiilin asıl maddesine “**ı, i, u, ü**” seslerinden uygun olanını kattıktan sonra “ver-” fiilinin maksada uygun kip ve şahıs ekini getirmektir : geliverdi, bitiriverdim gibi. Sürerlik fiili : Eylemin devamını ifade eden fiiller bu adı alır. Bir fiilin **istek kipi** üçüncü tekil şahsından sonra “git-, kal-, dur-, gör-,” fiillerinden biri getirilmek suretiyle teşkil olunur. Yaklaşma fiili : İlk fiildeki eylemin vukuu için az kaldığını ifade eden birleşik fiiller bu çerçeveye girer. Anlamı değişikliğe uğrayacak fiilin **istek kipi** geniş zamanı üçüncü tekil şahsından sonra “yaz-” getirmek suretiyle teşkil olunur. “Düş yazdı, kıra yazdı” gibi”¹¹

Ediskun ve Bilgegil’in istek kipi eki olarak kabul ettikleri ve birleşik fiil kuruluşunda yer alan **-a / -e** eki “öl-e yazdım, düş-e yazdılar, bak-a kaldık, uyu-y-a kaldık” gibi örnekler göz önünde tutulunca istek kavramını çağrıştırmamaktadır. Ayrıca Ediskun’un “Tezlik fiilinin olumlusu, temel fiil ile **ivermek** (= tahrik etmek, çabuklaştırmak, koşturmak, acele ettirmek) tasvir fiilinden meydana gelir.” düşüncesi de başka hiçbir gramer araştırmacısı tarafından dile getirilmemektedir.

Sözlüklerde **ivmek** fiili “çabuk davranmak, acele etmek; derhal yapmak, can atmak”¹² anlamlarıyla geçmektedir. Derleme Sözlüğünde **ivermek** fiili

⁹. Ediskun, **a.g.e.**, s. 228-235

¹⁰. M. Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergah Yay., (3. baskı) İstanbul 1984, s.280-283.

¹¹. Bilgegil, **a.g.e.**, s.280-281.

¹². Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1988, C.1, s.736., R.R. Arat, **Kutadgu Bilig** III İndeks, İstanbul 1977, s.209.

“telaşla aramak (Şabanözü *Polatlı-Ankara); evlendirmek (Gaziantep)”¹³ şeklinde verilmiş olup, Ediskun’un verdiği anlamla sözlüklerde bir fiil kökü geçmemektedir. Ancak **iv-er-** şeklinde fiilden fiil yapım eki ile türetilmiş bir şekil olabilir. Yalnız diğer tasviri fiiller “**fiil+bağlayıcı ünlü+yardımcı fiil**” kalıbıyla kurulduğu için, tezlik fiilinde de böyle bir yapının olması gerekir. Buradaki yardımcı fiil iver- şeklindeki fiil değil ver- kökü olmalıdır.

Birleşik fiillerin, fiil + fiil kalıbıyla kurulanları için doktora tezimizde¹⁴ biz de “Bu tür fiillerin yapısında asıl fiil yardımcı fiile zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır.” görüşüne bağlı olarak metinde yer alan birleşik fiilleri değerlendirmiştik. Ancak bu gün, bu yapının daha farklı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyim.

Eski Türkçe döneminde veya daha sonraki dönemlerde zarf-fiil yapımında kullanılan bir a/e ünlüsünün bulunduğu kabul edilmektedir. Günümüzde -a ..-a kalıbıyla (bile bile yaptı, koşa koşa gitti, güle güle yoruldu, vura vura kırdı... gibi) zarf-fiiller de kurulmaktadır. Ancak günümüzde tek ünlülü a/e zarf fiil yapım eki kullanılmamaktadır. Ayrıca aynı seslere dayalı veya aynı seslerden oluşmuş farklı isimlerle anılan, farklı görevleri olan ekler de vardır. Bu sebeple geçmişte böyle bir ek vardı günümüzde de bu ek olacak diye bir kural yoktur.

Çünkü diller “**canlı varlıklar**” oldukları için sürekli değişim ve gelişme göstermektedirler. Geçmişte var olan bir takım şekilleri, kelimeleri daha sonraki dönemlerde kullanmazken, geçmişte kullanılmayan bir eki / ekleri veya kelimeleri ihtiyaca bağlı olarak ortaya çıkarabilirler. Örneğin A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri¹⁵ adlı eserinde günümüzde de kullanılan sıfat-fiil eki -**dUk** / -**tUk** (s.56) ve eşitlik eki -**çA** (s.65) eklerini gösterirken bu eklerden oluşturulan ve günümüzde zarf-fiil yapan -**d°kçA** / -**t°kçA** şeklindeki bir ekin Eski Türkçe döneminde kullanıldığını belirtmemektedir.

-**ış** : yağ-**ış**, bak-**ış** (fiilden isim yapım eki); yaz-**ış**-ma, bak-**ış**-tı-lar (fiilden fiil yapım eki)

¹³. **Derleme Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 1974, C.7, s.2571.

¹⁴. Nadir İlhan, **Eşref bin Muhammed Hazâ’inu’s-Sa’âdât (İnceleme-Metin-Dizin)**, Elazığ 1998, s.166-167. (Yayımlanmamış doktora tezi)

¹⁵. A. von Gabain **Eski Türkçenin Grameri**, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.

-a/-e: yar-a (fiilden isim yapım eki); yaş-a- (isimden fiil yapım eki); gel-e-y-im (istek eki); sabah-a kadar oturdu, ev-e gittiler (yönelme hali eki); düş-e yazdı (bağlayıcı ünlü)

-n¹⁶ : baba-n (2. tekil şahıs iyelik), kap-a-n, ek-in (fiilden isim),
çal-ın- (fiilden fiil-pasiflik eki), sev-in- (fiilden fiil-dönüşlü çatı),
ögle-n, bahar-ın (zarf fiil eki)

yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi aynı sese dayalı farklı fonksiyonlu ekler Türkçe’de kullanılmaktadır.

Ali öğretmenden *azar işitince* ödevini ağlayarak yazdı.

Ali öğretmenden *azar işitince* ödevini ağlayıp yazdı.

Ali öğretmenden *azar işitince* ödevini ağlaya ağlaya yazdı.

Ali ödevini yapmadığı için öğretmenden *azar işitince* ağlaya yazdı.

Yukarıdaki ilk üç cümlede görüldüğü gibi yazmak fiilinden önce gelen ağla- fiili, yaz- fiilinin yapılışını çeşitli yönlerden tamamlamaktadır. “... ağlayarak yazdı ve ... ağlaya ağlaya yazdı.” şekillerinde yazma sırasında ağlama işinin devam ettiği veya ağlama işi sürerken yazma eyleminin gerçekleştirildiği belirtilmektedir. “...ağlayıp yazdı.” ifadesinde ise önce ağlama işinin sonra yazma eyleminin yapılması söz konusudur.

Son cümlede yer alan **ağlaya yaz-** yapısı ise bir birleşik fiil olup ağla- temel fiili yaz- yardımcı fiili ile tamamlanmaktadır. Burada asıl fiil olan **ağla-** eyleminin gerçekleşmeye çok yakın olduğu belirtilmektedir. **Yaz-** yardımcı fiili ise kendi anlamı dışında asıl fiilde belirtilen işe çok yaklaşıldığını, işin gerçekleşmek üzere olduğunu ifade etme fonksiyonu ile kullanılmıştır. İki fiil arasında yer alan **-a-** ünlüsü ise burada bir bağlayıcı ünlü olarak görev yapmaktadır. Bu cümledeki yüklemi tamamlayan zarf-fiil “isim+yardımcı fiil+ince zarf fiil eki” kalıbıyla kurulan ve diğer cümlelerde de yer alan *azar işitince* birleşik zarf -fiilidir.

öl-e yaz-	öl yaz-	gid-e dur-	gid dur-
ağla-y-a yaz-	ağla yaz-	iste-y-i ver-	iste ver-
gül-ü ver-	gül ver-	bak-a kal-	bak kal-

¹⁶. Ekin örnekleri Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ve diğerleri tarafından hazırlanan **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, YÖK Yay., Ankara 1992 s.91-102’den alınmıştır.

Örneklerde de görüldüğü gibi **a / e, ı / i, u / ü** ünlüleri temel fiille yardımcı fiil arasında bağlayıcı bir görev görmektedirler. Bağlayıcı ünlülerin kullanılmaması durumunda fiiller arası bağ ve işlerlik sağlanamamaktadır. Bağlayıcı ünlüler sonu ünlü veya ünsüzle biten bir asıl fiile bir yardımcı fiil eklenirken, yardımcı fiille kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

Bu tür birleşik fiillerde asıl fiile süreklilik, tezlik, yakınlık ve yeterlilik kavramını kazandıran unsur iki fiil arasında yer alan **a / e, ı / i, u / ü** ünlüleri değil asıl fiile eklenen yardımcı fiillerdir.

Ahmet B. Ercilasun'un "yardımcı sesin semantik değil, fonetik bir işlevi vardır."¹⁷ görüşüne bağlı olarak bu tür fiillerdeki bağlayıcı ünlüler semantik bir zorunluluktan çok fonetik bir zorunluluğun ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Bunlar zarf fiil ekinden çok fiilleri birbirine bağlayan ve daha çok yardımcı fiille kalıplaşmış olarak kullanılan bağlama ünlüleri olarak değerlendirilmelidir.

Zarf fiil eklerinin bir işlevinin de bağlama işlevi olmasına karşılık, birleşik fiillerde yer alan bu seslerin zarf fiil yapma fonksiyonu yoktur. Zarf fiil yapan eklerin bir işlevi bağlamadır. Yani zarflaştırdıkları fiili yükleme bağlamak suretiyle, yüklem yapılaş şekli, tarzı ve zamanı açısından yüklemi tamamlamaktadırlar. Böyle bir kuruluşla da bunlar bir birleşik fiil meydana getirmemektedirler. Örneğin :

Ali koşarak okula geldi. / Ali okula koşarak geldi.

Top oynarken düşüp ayağını burktu. / Ayağını top oynarken burktu.

Maçı kaybedince ağlayıp oturdu. / Maçı kaybettiği için ağlayarak oturdu.

Ancak bağlama ünlüsü bunlardan farklı olarak iki fiili bir birine bağlamakta ve birleşik fiil meydana getirmektedir.

Maçı kaybedince **ağlaya** yazdı.

Derslere dikkatini yoğunlaştırınca **anlaya** biliyor.

Ahmet'in ayağı koşarken **burkulu** verdi.

Adam ağaçlar arasından çıkan aslanı görünce ağaca **tırmanı** vermişti.

¹⁷. Ahmet Bican Ercilasun, "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses" **Türk Dili** Dil ve Edebiyat Dergisi S.585, Eylül 2000, s.225.

Dikkatsizliđinin sonucu olarak Ali dünkü kazada **öle** yazıyordu.
Vadinin büyüleyici manzarasını görünce **baka kaldık**.